

Διονύσης Μουρελάτος*

Το ταξίδι του βυζαντινολόγου Γεωργίου Λαμπάκη στη Μ. Ασία: Η χριστιανική κοινότητα της Σμύρνης και τα μνημεία**

Το νεοσύστατο ελληνικό κράτος εστίασε κατ' αρχήν το ενδιαφέρον του στην αναστήλωση και την προστασία των αρχαίων μνημείων (Γκράτζιου, 2006: 37). Ταυτόχρονα τα βυζαντινά μνημεία θεωρήθηκαν στοιχεία μίας περιόδου παρακμής του ελληνικού πολιτισμού. Οι απόψεις των Ζαμπέλιου και Παπαρρηγόπουλου που υποστήριζαν την ενσωμάτωση του Βυζαντίου στην εθνική ιστορία (Καραμανωλάκης και Στάθης, 2000: 251-252· Κιουσοπούλου, 2006: 28-33), σταδιακά επηρέασαν και τις πολιτικές του ελληνικού κράτους απέναντι στα βυζαντινά μνημεία (Χλέπα, 2012: 64-66).

Ανάμεσα στους πρώτους που εργάστηκαν σε αυτή την κατεύθυνση ήταν ο Γεώργιος Λαμπάκης, ο οποίος αφού ολοκλήρωσε τη διδακτορική του διατριβή στη Γερμανία με θέμα τις χριστιανικές αρχαιότητες της Αττικής, επέστρεψε στην Ελλάδα και ανέλαβε προσωρινά έφορος βυζαντινών αρχαιοτήτων (Δελατόλας, 2006: 54-55). Πρώτο μέλημα του Λαμπάκη ήταν η μελέτη και η προστασία των πιο σημαντικών βυζαντινών μνημείων του ελληνικού κράτους, όπως της μονής του Οσίου Λουκά¹ και της μονής Δαφνίου².

Το 1884 ίδρυσε μαζί με άλλους τη Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία με κύριο στόχο τη δημιουργία ενός χριστιανικού μουσείου. Πολύ σύντομα ανέλαβε ιδιαίτερος γραμματέας της βασίλισσας Όλγας³. Αυτή η θέση του έδωσε τη δυνατότητα να ταξιδεύει συχνά εντός των ορίων της ελληνικής επικράτειας αλλά και σε περιοχές που βρίσκονταν στα όρια της οθωμανικής αυτοκρατορίας (Mourelatos, 2011: 289).

* Επιστημονικός συνεργάτης Πανεπιστημίου Αθηνών

** Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στο Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη και στον κο Γιάννη Λαμπάκη προσωπικά για την άδεια μελέτης του αρχείου και όλη την υποστήριξη που μου προσέφερε κατά την έρευνά μου.

1. Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Αρχείο Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, φάκελος 4997, έγγραφο του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως με αριθμό πρωτοκόλλου 13871 και διεκπεραίωσης 10607 της 21ης Σεπτεμβρίου 1884, με το οποίο ζητείται από τον Γ. Λαμπάκη να εξετάσει την κατάσταση του Οσίου Λουκά. Βλ. επίσης Δελατόλας, 2006: 60-63. Αναδημοσιεύει την έκθεση του Γ. Λαμπάκη για την κατάσταση του Οσίου Λουκά στην εφημερίδα Σιών της 2ας Ιανουαρίου 1885.
2. Λαμπάκης, 1889: 64-69, όπου υποδεικνύονται μέτρα για την προστασία της Μονής Δαφνίου και Λαμπάκης, 1899: 1-5, όπου αναφέρεται στις επεμβάσεις των ετών 1891-99 στη Μονή Δαφνίου. Βλέπε επίσης Χλέπα, 2012: 81-82.
3. Γκράτζιου, 2006: 48. Βλ. επίσης Γκράτζιου, 1987: 56 και Δελατόλας, 2006: 63, για την υποστήριξη της βασίλισσας Όλγας στο έργο του Γ. Λαμπάκη.

Σταδιακά το κύρος του βυζαντινού παρελθόντος αναβαθμίστηκε στην ελληνική κοινωνία (Κιουσσοπούλου, 1993: 257-260· Χαλκιά, 2006: 53-55· Mourelatos, 2008: 197-198· Γκράτζιου, 2012: 81-82). Πρόκειται για την περίοδο που η Μεγάλη Ιδέα κυριαρχεί ως αντίληψη στην ελληνική άρχουσα τάξη (Kitromelides, 1998: 25-28). Η ιδέα επομένως της συνέχειας του Έθνους μέσα από το τριμερές σχήμα που είχε προτείνει ο Παπαρρηγόπουλος καθίσταται η κυρίαρχη αντίληψη για το ιστορικό παρελθόν της Ελλάδας (Λιάκος, 1994: 179-190). Η ανακάλυψη των καταλοίπων του αρχαίου ελληνικού (Basch, 2011: 158-159) και βυζαντινού⁴ παρελθόντος στην Οθωμανική αυτοκρατορία είχε αρχίσει ήδη από τον 19ο αιώνα από ευρωπαίους λογίους και αρχαιολόγους.

Ακολουθώντας τα βήματά τους ο Λαμπάκης και μελετώντας τη βιβλιογραφία πριν από το ταξίδι στη Μικρά Ασία, κράτησε μία σειρά ημερολογίων, όπου σημείωνε πληροφορίες για τα «χριστιανικά» μνημεία και τις σύγχρονές του χριστιανικές κοινότητες⁵. Σε αυτές τις σημειώσεις στηρίχθηκε η συγγραφή του βιβλίου «Οι Έπτά Αστέρες της Άποκαλύψεως» το 1909. Οι επτά αστέρες είναι οι επτά εκκλησίες της Μικράς Ασίας (Εφεσος, Σμύρνη, Πέργαμος, Θυάτειρα, Σάρδεις, Φιλαδέλφεια, Λαοδικεία), που ίδρυσε ο Απόστολος Παύλος.

Στο βιβλίο του αυτό η Σμύρνη είναι ο Δεύτερος Αστήρ και σε αυτήν αφιερώνει μεγάλο μέρος του βιβλίου. Από τις συνολικά 457 σελίδες, περίπου 120 σελίδες είναι αφιερωμένες στη Σμύρνη (Λαμπάκης, 1909: 132-250). Από αυτό είναι σαφές το βάρος που προσδίδει ο Λαμπάκης στην περίπτωση της Σμύρνης, την οποία μάλιστα επισκέφθηκε πέντε φορές μεταξύ του 1902 και του 1907 (Λαμπάκης, 1909: 242-243). Ξεκινά την αφήγησή του για τη χριστιανική Σμύρνη με την εισαγωγή του χριστιανισμού στην πόλη (Λαμπάκης, 1909: 132-171). Στη λογική του Λαμπάκη ως ιστορία της πόλης νοείται η ιστορία των χριστιανικών θεσμών, της εκκλησίας της Σμύρνης.

Αυτό όμως που απασχολεί ιδιαίτερα τον Λαμπάκη είναι η τοπογραφία του Σταδίου το οποίο χαρακτηρίζεται ως «*ό ιερός τῆς Σμύρνης Γολγοθᾶς καὶ ὁ μέγας τῆς Ασίας βωμός, ἐφ' οὗ προσηνέχθησαν ὡς ὀλοκαυτώματα θυσίας, οἱ μεγάλοι ἄνδρες τῆς πρωτογόνου Ἐκκλησίας*» (Λαμπάκης, 1909: 174). Στη συνέχεια αναφέρεται εκτενώς στην προσπάθεια εντοπισμού του τάφου του αγίου Πολυκάρπου και την ταύτιση «αρχαίου χριστιανικού ναού» ως του ναού του Μαρτυρίου του αγίου Πολυκάρπου στην περιοχή του αμφιθεάτρου του Σταδίου, συνδυάζοντας αρχαιολογικά ευρήματα με αναφορές δυτικών περιηγητῶν των προηγούμενων αιώνων (Λαμπάκης, 1909: 172-193).

Ενδιαφέρεται επίσης να τεκμηριώσει τη συνέχεια του ελληνισμού της Σμύρνης σε υποκεφάλαιο που τιτλοφορείται *Ο εν Σμύρνη Ελληνισμός- Το Ενιαίον της Φυλής* (Λαμπάκης, 1909: 194-196). Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο μάλιστα επιχειρηματολογεί εναντίον της θεωρίας της εγκατάλειψης της πόλης από τον 4ο έως τον

4. Ousterhout, 2011: 186-197. Βλέπε επίσης Καρπόζηλος, 1996: 130-134, όπου αναφέρεται στο ταξίδι του Karl Krumbacher σε Ελλάδα και Μικρά Ασία.

5. Mourelatos, 2011: 289. Στο Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη διατηρούνται τα περισσότερα από αυτά τα ημερολόγια.

11ο αιώνα και κατά συνέπεια του μετέπειτα εποικισμού της. Τεκμηριώνει την άποψη του παρουσιάζοντας συνοπτικά τα αρχαιολογικά ευρήματα που ανήκουν σε αυτή την περίοδο.

Στο τελευταίο υπο-κεφάλαιο του δεύτερου αστέρα αναφέρεται στους χριστιανικούς ναούς της Σμύρνης στην εποχή του και στη συνέχεια στις διαλέξεις που πραγματοποίησε κατά τις επισκέψεις του (Λαμπάκης, 1909: 197-250). Ενδεικτική για τον χαρακτήρα του ταξιδιού του Λαμπάκη είναι η απάντηση του Αρχιδιακόνου της Ιεράς Μητροπόλεως Ιακώβου που δημοσιεύεται στο βιβλίο του και εκφωνήθηκε μετά από διάλεξη του Λαμπάκη στο Ομήρειο στις 4 Νοεμβρίου 1906⁶: «*Ἡ ἀνά τήν Μ. Ἀσίαν ἐπιστημονική, δός δ' εἰπεῖν καί ἕτερον τι, περιοδεῖα ὑμῶν ἀναζωπυρήσασα ἐν πολλοῖς καί παρά πολλοῖς τόν πρὸς τήν πρωτόγονον ἡμῶν Ἐκκλησίαν ζήλον καί τήν πρὸς τ' ἀναγόμενα εἰς αὐτήν κειμήλια ἀγάπην δέν θά βραδύνη ν' ἀποφέρῃ εὐχρηστοτάτους καί ἀγλαούς καρπούς. Οἱ πάντοτε φιλότιμοι καί εὐαίσθητοι Μικρασιᾶται, ἰδίᾳ δέ οἱ εὐγενεῖς Σμυρναῖοι, δέν θ' ἀποκνήσωσι καί ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει ν' ἀνταποκριθῶσιν εἰς τὰ εὐγενῆ καί φιλόρχαια αἰσθήματα ὑμῶν περισυλλέγοντες καί ἀποθησαυρίζοντες πᾶν τό προστυγχάνον αὐτοῖς κειμήλιον τῆς πολιᾶς Χριστιανικῆς ἀρχαιότητος.*»

Είναι επομένως διττός ο στόχος του ταξιδιού και ασφαλώς όχι αυστηρά επιστημονικός. Από τη μία πλευρά αποσκοπεί στην αναζωπύρωση «*τῶν φιλόρχαιων αἰσθημάτων*»⁷. Μάλιστα σε επιστολή της 24ης Δεκεμβρίου 1907 που στέλνεται στον Λαμπάκη από τον ιατρό Τσακύρογλου αυτό γίνεται σαφές. Ο Τσακύρογλου κατά τη διάρκεια ιατρικής επίσκεψης παρατηρεῖ κάποια αρχαιολογικά κατάλοιπα και στέλνει στον Λαμπάκη τις σχετικές πληροφορίες μαζί μάλιστα με πρόχειρο σκαρίφισμα⁸.

Εκτός όμως από την περισυλλογή αρχαιοτήτων ή την καταγραφή των μνημείων, φαίνεται ότι μέλη της χριστιανικής κοινότητας της Σμύρνης ενδιαφέρονται για τη σύνδεση με τα μνημεία, σύνδεση στην οποία είχε επιτυχώς συμβάλει μέσα από τις ομιλίες και τα κείμενα του ο Λαμπάκης. Αυτό επιτυγχάνεται με τη διοργάνωση επισκέψεων σε αυτά τα μνημεία από μέλη της χριστιανικής κοινότητας της Σμύρνης.

Η θρησκευτική αιδεφότητα Ευσέβεια απευθύνεται στον Λαμπάκη και αναφέρεται σε επίσκεψη στην Έφεσο, που καθιερώθηκε σε ετήσια βάση: «*Ἡ διδασκαλία ἐπὶ τοῦ παρελθόντος θρησκευτικοῦ μεγαλείου τῆς χώρας μας καί ἡ ἐκ ταύτης προκύψασα ἀναζωπύρησις τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, θά χρησιμεύσωσιν ἀναμφισβητήτως ἀφετηρία νέας θρησκευτικῆς κινήσεως...*»⁹.

6. Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη, Αρχείο Επιστολών, επιστολή της 4ης Νοεμβρίου 1906.

7. Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη, Αρχείο Επιστολών, επιστολή της 2ας Σεπτεμβρίου 1906, όπου γίνεται σαφές από τον Γ. Ράλλη που γράφει την επιστολή/ποίημα στον Λαμπάκη στην Πέργαμο όπου αναφέρει ότι «*Ἦλθεσ καί μας ὑπέδειξες ὅτι εἴμεθα οἱ μόνοι/ τῶν εὐγενῶν προγόνων μας γνήσιοι κληρονόμοι/ Ἦλθεσ κ' ἀναζωπύρησες αἰσθήματα θαμμένα/ ὡς ἦταν τὰ ἀγάλματα ὑπό τήν γῆν κρυμμένα...*».

8. Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη, Αρχείο Επιστολών, επιστολή της 24ης Δεκεμβρίου 1907.

9. Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη, Αρχείο Επιστολών, επιστολή της 4ης Μαΐου 1907.

Επίσης, σε επιστολή της 23ης Απριλίου 1907¹⁰ αποκαλύπτεται το ενδιαφέρον που φαίνεται ότι ενέπνευσε με την παρουσία του ο Λαμπάκης στη χριστιανική κοινότητα της Σμύρνης «*καί ἐπιθεῖ (sic) ἡμεῖς ἐξωχότατε κ. Γ. Λαμπάκη εἰς τὴν πρώτην ἐπίσκεψή σας καί πρό τῆς ἀναχωρήσεώς σας εἶπατε.... ὅτι ὁ διαλάμπων ἀστήρ τῆς ἐκκλησίας τῆς Σμύρνης πρέπει νά ἐπιβλέπει καί μεριμνά καί διά τούς θαμβωμένους ἄλλους ἀστέρας*». Η συγκεκριμένη επιστολή αφορά επίσης την Έφεσο και ιδιαίτερα τον ναό του αγίου Ιωάννου Θεολόγου και ζητά τη μεσολάβησή του προς τον Μητροπολίτη Σμύρνης για την αξιοποίηση της σχέσης με το μνημείο με τη διοργάνωση ετήσιων εκδρομών.

Η πιο ενδιαφέρουσα περίπτωση ωστόσο είναι εκείνη του Σταδίου και του Μαρτυρίου του αγίου Πολυκάρπου, του οποίου τη θέση είδαμε ότι ταυτίζει ο Λαμπάκης. Σε επιστολή της 1ης Μαρτίου 1908¹¹ με την υπογραφή «*Ἐκ τῶν ἐκδρομῶν τοῦ Πάγου*» προκύπτει ότι πραγματοποιήθηκε εκδρομή περίπου 800 ατόμων στον τόπο μαρτυρίου του αγίου Πολυκάρπου. Στην ίδια επιστολή τίθεται το θέμα της αγοράς του χώρου αυτού και της συγκρότησης ενός νέου προσκυνηματος, ενώ αποκαλύπτεται και το ενδιαφέρον των καθολικών. Επιστολή¹² της 6ης Μαρτίου 1911 υπογεγραμμένη από τον Β. Μυρσιλίδη από το Λαϊκό Κέντρο Σμύρνης μας πληροφορεί ότι «*Ὁ Σμυρναϊκός λαός μνήμων τῶν ἀλησιμονήτων ἐκείνων διαλέξεων καί λόγων, οὐς ἐξεφωνήσατε ἐν τοῖς ἱεροῖς ναοῖς τῆς πόλεως καί ταῖς σχολαῖς αὐτῆς καί τηρῶν ἔτι θερμῇ τὴν καρδίαν ὑπὲρ τοῦ Πάτρωνος αὐτοῦ, ἦν (sic) σείς μόνον κατόπιν αἰῶνων ἠδυνήθητε νά θερμάνη (sic) καί εἰσαγάγητε νέαν Πανηγυρικὴν ἡμέραν κατὰ τὴν εἰκοστήν τρίτην Φεβρουαρίου αὐτοῦ, δέν δύναται πλέον νά κρατηθῆ. Πέντε καί ἐξ ἴσως χιλιάδες χριστιανῶν ἐθεάθησαν κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην ἀνερχόμενοι τόν Πάγον, ὅπως προσκυνήσωσι τόν τόπον, ἐν ᾧ ἐκάη ὁ ἱερός Πολύκαρπος*».

Ωστόσο, όπως προκύπτει και από αυτή αλλά και από άλλες ενδιαφέρουσες επιστολές, ο χώρος έχει ήδη αγοραστεί από τους καθολικούς καπουτσίνους μοναχούς, οι οποίοι τον περιφρουρούν¹³. Όπως όμως μαρτυρούν άλλες πηγές του αρχείου, ο χώρος τελικά περιήλθε στην ορθόδοξη Μητρόπολη: «*Ἀγγέλομεν εἰς τό φιλόχριστον κοινόν, ὅτι ὁλος ὁ χώρος τοῦ Ἀρχαίου Σταδίου τῆς Σμύρνης, ἐνθα ἠγωνίζοντο οἱ ἀρχαῖοι ἡμῶν πρόγονοι καί ἐνθα ἐτελέσθη τό μαρτύριον τοῦ ἱερωτάτου Ἀποστολικοῦ ἀνδρός καί ἐπισκόπου Σμύρνης Πολυκάρπου, ἠγοράσθη παρά τῆς Ὀρθοδόξου Κοινότητος*», μας πληροφορεῖ ανακοίνωση «*Ἐκ τοῦ γραφείου τῆς Ἱ.Μητροπόλεως*» που στάλθηκε στον Λαμπάκη από την Άννα Αντωνιάδου με ιδίόχειρο σημείωμα πάνω στην τυπωμένη ανακοίνωση (2 Μαρτίου 1911)¹⁴.

10. Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη, Αρχείο Επιστολών, επιστολή της 23ης Απριλίου 1907.

11. Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη, Αρχείο Επιστολών, επιστολή της 1ης Μαρτίου 1908.

12. Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη, Αρχείο Επιστολών, επιστολή της 6ης Μαρτίου 1911.

13. Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη, Αρχείο Επιστολών, επιστολή της 18ης Οκτωβρίου 1908 και επιστολή της 17ης Φεβρουαρίου 1910, η οποία είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική για όλο το ιστορικό της αγοράς του χώρου και την προσπάθεια μελών της ορθόδοξης χριστιανικής κοινότητας της Σμύρνης, να περιέλθει στα χέρια της δικής τους κοινότητας.

14. Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη, Αρχείο Επιστολών, επιστολή της 2ης Μαρτίου 1911.

Η συγκρότηση ενός χώρου μνήμης, θρησκευτικής και εθνικής, για τη χριστιανική κοινότητα της Σμύρνης αποτελεί ίσως την πιο χαρακτηριστική προσπάθεια «εμψύχωσης» ενός μνημείου από τον Λαμπάκη, δηλαδή της ενσωμάτωσής του στην ιστορική συνείδηση της κοινότητας.

Αποκαλυπτική για τις ανησυχίες μέρους τουλάχιστον της χριστιανικής κοινότητας είναι επιστολή της 19ης Φεβρουαρίου 1907¹⁵, στην οποία ο Χ. Κουτούζης αναφέρει στον Λαμπάκη: «ἐκτελῶ ἐπιβαλλόμενον μοι καθήκον δημοσιεύων πᾶν ὁ,τι κρίνω συντελεστικόν εἰς τὴν ἐπίρρῳσιν τοῦ ἐθνικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ παρ' ἡμῖν αἰσθήματος» και πιο κάτω «πρέπει ἐπὶ τέλος να ἐξυπνήσωμεν ἵνα μὴ πάθωμεν ἡμέραν τινά καὶ ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ ὁ,τι καὶ ἐν Μακεδονίᾳ καὶ βραδύτερον τίς οἶδε ποίους θά ἔχωμεν ἀνταγωνιστάς ἵνα διεκδικῶσι τὴν πάτριαν ἡμῶν κληρονομίαν» και κλείνει την επιστολή «ὁ φίλτατος... Λαμπάκης... πάντοτε διατηρεῖται ἐν τῇ μνήμῃ μου διότι ἠῤῥξῃσε τὸν ζῆλον μου πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν κοινοτικῶν συμφερόντων».

Φαίνεται επομένως ότι ο Λαμπάκης εμπνεόταν από έναν εθνικισμό διαφορετικό από τον εθνικισμό που κυριαρχούσε στην εποχή. Για αυτόν το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον είναι αδιάσπαστα στο πλαίσιο του χριστιανισμού. Υποστήριζε τη συνέχεια, αλλά τη συνέχεια εντός του χριστιανισμού. Η ιδεολογική του ήττα αντικατοπτρίζεται ξεκάθαρα στην εκλογή του Α. Αδαμαντίου, που ακολουθούσε πιστά τις κυρίαρχες αντιλήψεις της συνέχειας του έθνους, στη θέση του καθηγητή της Βυζαντινής Τέχνης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών¹⁶.

Ασφαλώς μέρος της κριτικής που του ασκήθηκε οφείλεται και στο γεγονός ότι ο σκοπός των δημοσιευμάτων του αλλά και των ταξιδιών του δεν ήταν αυστηρά επιστημονικός (Γκράτζιου, 2006: 41) και ήταν από αυτή την άποψη σωστή. Στόχευε στην αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος των χριστιανικών κοινοτήτων για τα χριστιανικά μνημεία της περιοχής τους. Κατά συνέπεια αποσκοπούσε στην ένταξη των μνημείων αυτών στην ιστορική, εθνική και θρησκευτική συνείδηση αυτών των κοινοτήτων, κάτι που μάλλον πετυχαίνει, όπως αναδεικνύεται από τις επιστολές του Αρχείου του, τουλάχιστον για τη Σμύρνη. Φαίνεται ότι οι απόψεις του Λαμπάκη βρίσκουν τους κατάλληλους αποδέκτες στη Μικρά Ασία και ιδιαίτερα στη Σμύρνη, όπου οι χριστιανικές κοινότητες ζουν σε ένα διαφορετικό πολιτικό και πολιτισμικό περιβάλλον και προσλαμβάνουν και το παρελθόν διαφορετικά από την κυρίως Ελλάδα. Ο πρόωρος θάνατός του το 1914 και ασφαλώς η Μικρασιατική καταστροφή έδωσαν οριστικά τέλος σε αυτή τη διαφορετική πρόσληψη του «βυζαντινού» ή «χριστιανικού» παρελθόντος.

15. Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη, Αρχείο Επιστολών, επιστολή της 19ης Φεβρουαρίου 1907.

16. Σχετικά με την αντίληψη του Αδαμαντίου για τα μνημεία βλ. Γκράτζιου, 1987: 64-65. Για την εκλογή του Αδαμαντίου βλ. Ματθίουπουλος, 2003: 442, 443.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Basch, S. (2011), *Archaeological Travels in Greece and Asia Minor: On the Good Use of Ruins in Nineteenth-Century France*, στο Bahrani, Z., Çelik, Z. and Eldem, E. (eds.), *Scramble for the Past: A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753-1914*, Istanbul: SALT, 157-179.
- Γκράτζιου, Ό. (1987), Από την ιστορία του Βυζαντινού Μουσείου: Τα πρώτα χρόνια, *Μνήμων*, 11, 54-73.
- Γκράτζιου, Ό. (2006), "...προς δόξαν της τε εκκλησίας και της πατρίδος": Το Χριστιανικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον και ο Γεώργιος Λαμπάκης, στο Γκράτζιου, Ό. και Λαζαρίδου Α. (επιμ.), *Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884-1930)*, Αθήνα: ΥΠΠΟ: ΤΑΠΑ, 37-52.
- Γκράτζιου, Ό. (2012), Βυζαντινά μνημεία: Από τη θεσμική προστασία στην αναγωγή τους σε ψυχή του έθνους, στο *Ελευθέριος Βενιζέλος και πολιτιστική πολιτική. Πρακτικά Συμποσίου*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Μουσείο Μπενάκη, 81-91.
- Δελατόλας, Σ. (2006), *Αδελφοί Λαμπάκη: Ιωάννης-Γεώργιος-Εμμανουήλ*, Αθήνα: Δεδεμάδη.
- Καραμανωλάκης, Β. και Στάθης, Π. (2000), Ιστορίες για την Άλωση στον πρώτο αιώνα του ελληνικού βασιλείου, στο Κιουσοπούλου, Τ. (επιμ.), *1453. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 227-57.
- Καρπόζηλος, Α. (1996), Ο Κάρολος Κρουμπάχερ και ο ελληνικός πολιτισμός, στο Χρυσός, Ε. (επιμ.), *Ένας νέος κόσμος γεννιέται: Η εικόνα του Ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά το 19ο αι.*, Αθήνα: Ακρίτας, 129-142.
- Κιουσοπούλου, Τ. (1993), Η πρώτη έδρα Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, *Μνήμων*, 15, 257-76.
- Κιουσοπούλου, Τ. (2006), Οι Βυζαντινές Σπουδές στην Ελλάδα (1850-1940), στο Γκράτζιου, Ό. και Λαζαρίδου Α. (επιμ.), *Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884-1930)*, Αθήνα: ΥΠΠΟ: ΤΑΠΑ, 25-36.
- Kitromilides, P. (1998), On the intellectual content of Greek nationalism: Paparrigopoulos, Byzantium and the Great Idea, στο Ricks D. and Magdalino P. (eds), *Byzantium and the Modern Greek identity*, London: Aldershot, 25-33.
- Λαμπάκης, Γ. (1889), *Χριστιανική αρχαιολογία της Μονής Δαφνίου*, Αθήνα: εκ του Τυπογραφείου Αλεξ. Παπαγεωργίου.
- Λαμπάκης, Γ. (1899), *Η Μονή Δαφνίου μετά τας επισκευάς*, Αθήνα: Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου.
- Λαμπάκης, Γ. (1909), *Οι επτά αστέρες της αποκαλύψεως: Ήτοι ιστορία, ερείπια, μνημεία και νυν κατάστασις των Επτά Εκκλησιών της Ασίας, Εφέσου, Σμύρνης, Θυατείρων, Σάρδεων, Φιλαδελφείας και Λαοδικείας, παρ' η Κολοσσαί και Ιεράπολις. – μετά 255 εικόνων*, Αθήνα: Τύποις «Κράτους», Θ. Τζαβέλλα.
- Λιάκος, Α. (1994), Προς επισκευήν ολομειείας και ενότητος: Η δόμηση του εθνικού χρόνου, στο Σκλαβενίτης, Τ. (επιμ.), *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ, 171-199.
- Ματθιόπουλος, Ε. (2003), Η ιστορία της τέχνης στα όρια του έθνους, στο Ματθιόπουλος, Ε. και Χατζηνικολάου, Ν. (επιμ.), *Η ιστορία της τέχνης στην Ελλάδα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 419-475.

- Mourelatos, D. (2008), The debate over Cretan icons in twentieth-century Greek historiography and their incorporation into the national narrative, στο Damaskos, D. and Plantzos D. (eds.), *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic identity in twentieth-century Greece*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 197-207.
- Mourelatos, D. (2011), The perception of Byzantium in early 20th c. Greece: The case of G. Lampakis and his trip to Asia Minor, στο *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, 22-27 August 2011, volume III, Abstracts of free communications*, Sofia: Bulgarian Historical Heritage Foundation, 289.
- Ousterhout, R. (2011), The Rediscovery of Constantinople and the Beginnings of Byzantine Archaeology: A Historiographical Survey, στο Bahrani, Z., Çelik, Z. and Eldem, E. (eds.), *Scramble for the Past: A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753-1914*, Istanbul: SALT, 181-211.
- Χαλκιά, Ε. (2006), Βυζαντινόν Μουσείον: Ναός της τέχνης και της ιστορίας της Μεσαιωνικής Ελλάδος, στο Γκράτζιου, Ό. & Λαζαρίδου Α. (επιμ.), *Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884-1930)*, Αθήνα: ΥΠΠΟ: ΤΑΠΙΑ, 53-63.
- Χλέπα, Ε. Α. (2012), *Τα βυζαντινά μνημεία στη νεότερη Ελλάδα: Ιδεολογία και πρακτική των αποκαταστάσεων 1833-1939*, Αθήνα: Καπόν.